

Хома О.М.

Сучасні підходи до розвитку зв'язного мовлення молодших школярів на уроках української мови в початковій школі

Хома Ольга Михайлівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки і методики дошкільної і початкової освіти
Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна

Анотація. У статті розкривається особливість розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови. В основу взято вимоги нового Державного стандарту початкової загальної освіти та навчальної програми. Подається формулювання поняття «розвиток зв'язного мовлення» та підходи сучасних лінгводидактів до означеної проблеми. Акцентується увага на принципі текстоцентризму навчання української мови як основного.

Ключові слова: зв'язне мовлення, лінгводидактика, методи, комунікативний підхід

Вступ. Розбудова України як вільної демократичної держави, становлення і розвиток громадянського суспільства неможливі без якісної підготовки молодших школярів, їх соціалізації. Безперечно, у цьому процесі вільне володіння українською мовою є вкрай важливим. Сьогодні початкова школа працює за новим Державним стандартом початкової загальної освіти, навчальною програмою з української мови (1-4 класи), що спрямовані на формування комунікативної компетентності молодших школярів.

Цей процес буде успішним за умови взаємозв'язку чотирьох змістових ліній курсу української мови – мовленнєвої, мовної, соціокультурної, діяльнісної, серед яких мовленнєва є провідною. У зв'язку з цим значна увага акцентується на розвитку зв'язного мовлення молодших школярів. «Збідене, непослідовне, недоказове мовлення гальмує мислення учня й практично унеможливує навчальну діяльність [7, с. 6]».

Короткий огляд публікацій з теми. Методика розвитку мовлення у центрі дослідження низки науковців (Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Мельничайко, К. Пономарьова, О. Хорошковська та ін.). Психологами (Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Максименко та ін.) обґрунтовано основні положення діяльнісного підходу до проблеми розвитку мовлення.

На думку психологів, мовлення є сукупністю мовленнєвих дій, кожна з яких має власну проміжну мету, підпорядковану загальній меті спілкування. З цього приводу вченими зазначається, щоб повноцінно спілкуватися, людина повинна навчитися швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування; вміти правильно спланувати своє мовлення; відшукувати відповідні засоби для передачі задуманого змісту; вміти забезпечити зворотній зв'язок. За теорією О. Леонтьєва [4], мовленнєва діяльність – це ланцюг окремих мовленнєвих дій, які охоплюють всі види діяльності та входять до їх структури. Водночас мовленнєва діяльність має місце тоді, коли мовлення є самоцінне, коли мотив такої діяльності не може бути задоволений жодним способом, окрім мовленнєвого.

У дисертаційному дослідженні В. Бадер розроблено методику навчання усного та писемного мовлення у функціонально-стилістичному аспекті: зміст, форми, методи та прийоми, систему вправ; досліджено проблему формування умінь і навичок молодших школярів сприймати, розуміти та продукувати усні й писемні тексти; запропоновано систему уроків розвитку усного і писемного зв'язного мовлення. [1] Актуальність дослідження означеної проблеми сьогодні пояснюється

новими вимогами до розвитку зв'язного мовлення молодших школярів.

Мета. Розкрити лінгводидактичні засади розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови в початковій школі.

Матеріали й методи. Лінгводидактами [2, 5, 6] формується трактування поняття «зв'язне мовлення», розкриваються етапи, методи, види вправ з розвитку мовлення. «Зв'язне мовлення – термін, який вживається у методиці української мови: 1) зв'язне мовлення – діяльність того, хто говорить, процес висловлювання думки; 2) зв'язне мовлення – текст, висловлювання, продукт мовленнєвої діяльності; 3) назва розділу методики розвитку мовлення – методика переказів, творів та інших текстових творчих робіт [6, с. 45]».

«Розвиток мовлення учнів – процес оволодіння мовленням: засобами мови (фонетикою, лексикою, граматику, культурою мовлення, стилями) і механізмами мовлення – його сприйняття і висловлення власних думок [6, с. 106]». За словами М. Вашуленка, «...розвивати мовлення – означає вчити школярів правильно і доцільно, відповідно до норм літературної мови користуватися всім арсеналом мовних засобів у побудові зв'язних висловлювань [5, с. 307]». Учений розкриває чинники, від яких залежить успішність розвитку мовлення молодших школярів, серед яких: потреба в спілкуванні, комунікації, створення мовленнєвого середовища, спланована система роботи над розвитком мовлення. Ефективність розвитку зв'язного мовлення молодших школярів, на думку вченого, може забезпечити тільки чітка система роботи над формуванням комунікативних умінь (інформаційно-змістових, структурно-композиційних, граматико-стилістичних, редагування) [5, с. 340].

М. Захарійчук, А. Мовчун, розкриваючи особливості навчально-методичного комплексу до підручника «Українська мова» (3 клас), визначають концептуальні засади навчання української мови, серед яких:

- використання текстоцентричних технологій, що передбачають навчальну діяльність третьокласника з текстом як засобом формування мовної і мовленнєвої особистості;
- використання комунікативної методики в роботі з текстом як такої, що забезпечує формування комунікативної компетенції третьокласників;
- тематичний підхід у доборі навчального матеріалу на один урок, що дозволить учителю чітко визначити виховні цілі уроку;
- включення навчального матеріалу (тексти-зразки, історичні, розвивально-пізнавальні, ілюстративні

матеріали) до уроків розвитку писемного мовлення [3, с. 15].

Основним принципом побудови нових підручників з української мови є текстоцентризм, тобто засвоєння мовних знань і формування мовленнєвих умінь та навичок відбувається на основі роботи з текстами. Це дає можливість збагатити і уточнити лексику молодшого школяра, проаналізувати мовні засоби тексту. Сьогодні вперше у навчальний зміст нових підручників з української мови, (наприклад, 2 класу) введено 17 уроків писемного мовлення, а матеріали рубрики «Спілкуймося красно» сприяють засвоєнню учнями правил етикету, яких слід дотримуватися у процесі спілкування. Метод імітації на початковому етапі стане ефективним при навчанні учнів складати зв'язні висловлювання.

Зв'язне мовлення у початковій школі здійснюється за двома напрямками: 1) розвиток усного мовлення; 2) формування писемного мовлення, що є у тісному взаємозв'язку.

О. Біляєв стверджує, що «...мовлення розвивається і засвоюється тільки тоді, коли учень здатний розуміти лексичні і граматичні мовні значення і коли він своїми почуттями, мисленням сприймає те явище дійсності, яке відповідає певним одиницям мови [2, с. 198]». Крім цього, мовлення розвивається і засвоюється, якщо учень набуває здатності відчувати виражальні відтінки мовних одиниць. У такий спосіб в учня формується мовне чуття, і він опановує оцінні мовні засоби, як-от: інтонацію, емоційно-експресивне забарвлення тощо. Тобто, щоб оволодіти нормами мовлення, кожен учень повинен запам'ятати традицію поєднання одиниць мови у мовленнєвому потоці, інакше – усвідомити мовленнєві норми.

Робота з розвитку мовлення молодших школярів включає такі напрями:

- удосконалення звуковимови учнів і підвищення їх мовної культури;
- збагачення, уточнення й активізація словникового запасу молодших школярів;
- уміння вживати слова у властивому для них значенні, користуватися виражальними засобами мови залежно від ситуації і мети висловлювання;
- послідовне і логічне викладання думки;
- удосконалення граматичного ладу мовлення учнів;
- оволодіння нормами українського літературного мовлення;
- формування культури мовлення і спілкування.

Ці напрями роботи з розвитку мовлення становлять основу для формування у молодших школярів мовленнєвої компетентності. Етапами розвитку зв'язного усного мовлення (за М. Коченгіною) є докомунікативний та комунікативний:

- 1) докомунікативний етап підготовки повідомлення:
 - мовленнєва ситуація – життєві обставини (природні або штучно створені), які викликають неусвідомлену потребу висловитися;
 - мотивація – усвідомлення мети висловлювання;
 - мовленнєва інтенція (підготовчі дії): вибір адресата мовлення – мовець повинен розуміти, для кого призначене висловлювання; попереднє продумування стильового оформлення висловлювання;
 - внутрішній план висловлювання, який визначає його зміст – учень повинен чітко уявляти, про що він

хоче розповісти і яким способом він викладатиме свої думки, тобто повинен уявити собі хід усієї думки (зробити випереджувальний синтез усього тексту);

- семантико-граматичне структурування висловлювання (добір слів; визначення порядку слів у висловлюванні; граматичне узгодження слів).

2) комунікативний етап:

- матеріалізація висловлювання, тобто кодовий перехід на акустичний (усне мовлення) або графічний (писемне мовлення) код;
- сприйняття висловлювання співрозмовником;
- зворотний зв'язок.

Виходячи з цих ознак, розглядаємо комплекс відповідних мовленнєвих умінь для навчання зв'язного мовлення:

- уміння інформаційно-змістовного характеру (добирати інформаційний і фактичний матеріал для майбутнього висловлювання, визначити і розкрити тему та головну думку тексту тощо);
- структурно-композиційні вміння (бачити й відрізняти частини тексту, складати план і будувати частини тексту, зв'язно й послідовно викладати зміст тексту);
- уміння використовувати різноманітні мовні засоби (вільно та правильно користуватися лексичними, граматичними й стилістичними засобами);
- уміння вдосконалювати текст (знаходити помилки й недоліки та усувати їх).

У методиці розвитку зв'язного мовлення [5] застосовують такі методи як: імітаційний, конструктивний, творчий, комунікативний.

Імітаційний метод (метод навчання за зразками) передбачає аналіз текстів-зразків, побудову власних висловлювань і текстів за аналогією, пошукову діяльність (вибір мовних одиниць), побудову моделей текстів-зразків, конструювання власних текстів за цими моделями, близькі до тексту усні та письмові перекази з творчим доповненням чи без, інсценування, драматизацію, літературну творчість.

До прийомів імітаційного методу належать: добір заголовків до частин тексту, усі види усних і письмових переказів, складання речень або компонентів тексту відповідно до якогось певного типу тексту, письмові твори за аналогією до прочитаних творів, переклади, відгуки про прочитані книги, ділові папери.

Конструктивний метод (конструювання або пере-конструювання тексту). До прийомів конструктивного методу належать логічні прийоми та вправи (побудова роздумів, доказів, виправлення логічних помилок і помилок у послідовності викладення думок тощо); прийоми та вправи, в основу яких покладено теорію тексту (складання текстів різних видів, редагування власних текстів тощо).

Окрім цього необхідно звернути увагу на прийоми та вправи, які виконують підготовчу функцію у процесі навчання зв'язного мовлення (словникова робота, робота зі словосполученням, робота з реченням). Вправи повинні поступово ускладнюватися і бути спрямованими на розвиток зв'язного мовлення. Серед них: розгорнуті відповіді на запитання, словниково-орфоепічна, словниково-орфографічна робота, робота над реченням, текстом, складання переказів, творів.

При цьому слід звернути увагу на збагачення мовлення виражальними засобами, удосконалення діалогічного та монологічного мовлення.

Робота над виражальними засобами мови передбачає два напрями:

- 1) збагачення словника учнів порівняннями, метафорами, епітетами (без уживання термінів);
- 2) формування умінь вживати виражальні засоби у власному мовленні.

Ознайомлення з виражальними засобами мови слід розпочинати зі спостережень за ними в художніх текстах. Це доцільно робити на уроках не тільки мови, а й літературного читання. Під час опрацювання віршів, загадок, прозових текстів необхідно вчити дітей знаходити яскраві, образні слова, пояснювати їхнє значення, звертати увагу на те, яку роль вони відіграють у тексті. З метою кращого засвоєння проаналізованих і зрозумілих слів та виразів треба спонукати учнів до вживання їх у власних реченнях і текстах. Можна також завести зошит «Словникова скарбничка», до якої учні записуватимуть яскраві слова, образні вислови, прислів'я та приказки. Такий зошит слід обов'язково використовувати під час побудови усних і письмових текстів.

Важливе місце на уроках розвитку мовлення має займати робота над формуванням умінь будувати діалог. Оскільки діалогічне мовлення передбачає наявність двох чи більше учасників розмови, то в учнів треба виробляти вміння орієнтувати своє висловлювання на співрозмовника, уважно й зацікавлено слухати інших, будувати репліку-відповідь залежно від того, що сказав співрозмовник. Водночас необхідно удосконалити технічні характеристики мовлення: регулювати силу голосу й темп мовлення, вчити дітей говорити чітко, дотримуватись відповідної інтонації. Діалогічне мовлення як мовлення із співбесідником передбачає вміння культурно поводитися під час бесіди, бути тактовним і стриманим. Воно завжди підтримується репліками чи запитаннями співбесідника, а також усією ситуацією.

Використання комунікативного підходу при навчанні діалогічного мовлення учнів молодших класів дає можливість розвивати їх творчі здібності в обґрунтуванні власних думок і відповідей. Учні навчаються розмірковувати над тими проблемами, які ми ставимо перед ними в процесі навчання. Навчання мови в 1-4 класах не ставить за мету засвоєння всіх логічних зв'язків, можливих у діалогічному мовленні. У центрі уваги вчителя мають бути хоча б найхарактерніші з них.

Особливістю діалогічного мовлення є також те, що воно тісніше, ніж монологічне, пов'язане з ситуацією. Саме це й зумовлює специфіку лінгвістичної будови діалогу: часто зустрічаються згорнуті (редуковані) форми, скорочені речення тощо. Поза мовленнєвою ситуацією вони не завжди зрозумілі.

Діалогічне мовлення є більш уживаним, ніж монологічне, і ґрунтується на двох системах зв'язків – на зв'язку з ситуацією і на логічному зв'язку з попередньою фразою. Воно також вирізняється порівняно високою модальністю. Таке спілкування містить у собі не лише зміст висловлювання, а й певні оцінні характери-

стики того, про що йдеться. Кожен із учасників діалогу висловлює своє ставлення до предмета розмови, до позиції другого учасника. Діалогічне мовлення є завжди більше насиченим позамовними засобами спілкування (міміка, інтонація, сила голосу, жести тощо), за допомогою яких мовець висловлює припущення, обурення, жаль тощо. Тому у цьому аспекті діалогічне мовлення легше, ніж монологічне. Навчання учнів діалогічного мовлення здійснюється поетапно: від відтворення зразка до самостійної побудови діалогу. З цією метою доцільно використовувати завдання на відтворення, розігрування діалогів з прочитаних казок, оповідань; на доповнення незавершеного діалогу; побудову діалогу за зразком; складання діалогу з порою на допоміжні матеріали; побудову діалогу за ситуативним малюнком; створення діалогу за описаною ситуацією.

Монолог є тривалим, послідовним викладом системи думок, знань однією особою, не розрахований на відповідну мовну реакцію слухачів, але звернений безпосередньо до них. Монологічне висловлювання є найскладнішою формою мовлення, оскільки воно свідчить про рівень мовленнєвої культури учня: про багатство його словникового запасу, засвоєння певних правил (норм), навички використання виражальних засобів, вміння логічно, послідовно, зрозуміло і переконливо викладати свої думки. Монолог у переважній більшості випадків потребує підготовки, що виражається у попередньому його продумуванні, чіткому плануванні і відповідному словесному оформленні. Як зазначає М. Вашуленко, «монологічне мовлення, тобто мовлення однієї людини, – це розповідь, повідлення, переказ, виступ на зборах, твір тощо. Особливістю монологу полягає в тому, що він, на відміну від діалогу, більш довільний, потребує вольових зусиль, а часом значної підготовчої роботи [5, с. 309]». Словникова робота, читання, перекази, бесіди, складання речень – усе це є підготовкою до самостійної зв'язної розповіді, тобто монологу. Без сумніву, оволодіння монологічним мовленням на початковій ланці освіти дасть змогу опанувати в майбутньому всі навчальні предмети. Розвиваючи монологічне мовлення, вчитель формує у школярів вміння слухати усні розповіді, розуміти їх, наслідувати позитивне, переказувати почуте. Вправи, що сприяють розвитку монологічного мовлення, визначаємо такі: робота над словом, словосполученням, реченням; конструювання тексту, його редагування, різні види переказів (докладний, стислий, вибірковий); твори (твір-опис, твір-розповідь, твір-міркування, твір за картину, за серією малюнків, твір з власного досвіду учня, твір на основі загадки та інше); складання ділових паперів (запрошення, оголошення, лист другові та інші).

Висновок. Отже, нами розглянуто основні підходи до розвитку зв'язного мовлення молодших школярів на уроках української мови на сучасному етапі. Враховуються вимоги Державного стандарту початкової загальної освіти, галузі «Мови і літератури», навчальної програми з української мови. На основі дослідження лінгводидактик сформульовано етапи, методи та прийоми у розвитку зв'язного мовлення молодших школярів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадер В.І. Взаємозв'язок у розвитку усного і писемного мовлення молодших школярів: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.02; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2004. – 36 с.
2. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови : навч.-метод. посіб. – К. : Генеза, 2005. – 180 с.
3. Захарійчук М., Мовчун А. Особливості навчально-методичного комплексу до підручника «Українська мова», 3 клас // Початкова школа. – № 6. – 2014. – С. 12-25.
4. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики – М. : Смысл; СПб. : Лань, 2003. – 287 с.
5. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
6. Наумчук М.М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови. – Тернопіль : Видавництво Астон, – 2008. – 132 с.
7. Савченко О. Формування у молодших школярів загальнонавчальних комунікативних умінь і навичок // Початкова школа. – № 10. – 2014 р. – С. 6-10.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bader V.I. The interrelation in the development of oral and written language of the primary school children: Author's abstract on obtaining the Degree of Doctor of Education: specialty: 13.00.02; National Pedagogical University of M.P. Dragomanov. – K., 2004. – 36 p.
2. Belyaev O.M. Native language linguodidactics: Educational and methodological textbook. – K: Geneza, 2005. – 180 p.
3. Zakhariyuchuk M. Movchun A. Special aspects of educational and methodical complex to the textbook "Ukrainian language" 3 Form // Primary school. – № 6. – 2014. – P. 12-25.
4. Leontiev A.A. Basics of Psycholinguistics. – Moscow: Smysl; St. Petersburg. : Lan, 2003. – 287 p.
5. Methods of Ukrainian language teaching in the primary school: Educational and methodological textbook for students of higher educational establishments / Scientific editing by M.S. Vashulenko. – K: Litera LTD, 2010. – 364 p.
6. Naumchuk M.M. Dictionary and reference book of key terms and concepts of Ukrainian language methodology. – Ternopil: Aston – 2008. – 132 p.
7. Savchenko O. The Formation of general educational communicative skills of primary school children // Primary School. – № 10. – 2014. – P. 6-10.

Khoma O.M. Modern approaches to the development in coherent speech at the Ukrainian lessons in the primary school

Annotation. The article deals with the development of coherent speech at the Ukrainian lessons. It's based on the requirements of the new State Standard of primary education and curriculum. Here are such definitions as: "development of coherent speech" and modern approaches of the linguodidactic to indicate the problem. Attention is focused on the principle of "tekstotsentryzm" as the basic one in teaching Ukrainian language.

Keywords: *coherent speech, linguodidactic, methods, communication approach*

Хома О.М. Современные подходы к развитию связной речи младших школьников на уроках украинского языка в начальной школе

Аннотация. В статье раскрывается особенность развития связной речи на уроках украинского языка. В основу взято требования нового Государственного стандарта начального общего образования и учебной программы. Подается формулировка понятия «развитие связной речи» и подходы современных лингводидактов к обозначенной проблеме. Акцентируется внимание на принципе текстоцентризма обучения украинскому языку как основному.

Ключевые слова: *связная речь, лингводидактика, методы, коммуникативный подход*